

İNSAN KONSEPTİNİN MÜXTƏLİF DİLLƏRDƏ TƏZAHİRÜ

Konsept mental prosesdir, yəni o, bilavasitə şüurda gedən prosesdir və onu təzahür etməyincə qiymətləndirmək mümkün deyildir. Konkret konseptin təzahürlərinin öyrənilməsi həm anlayışın özünə, həm də daşdığı mənalardan məcmusuna aydınlıq gətirməyə imkan verir. İntellekt və təfəkkürün məhsulları konkret maddiləşmiş formada təzahür etməyəndək onlarla işləmək qeyri-mümkündür. Bu zaman biz onları olduğu kimi qavraya bilərik.

İnsan konseptinin müxtəlif kontekstlərdə xüsusiyyətləri mövcuddur. "Şəxsiyyətin xüsusiyyətləri" və "sosial varlıq" kimi əlamətlərin güclənməsi dil daşıyıcılarının konseptual dünya xəritəsinin dəyişiklikləri ilə izah edilir. Mədəniyyətin son illərdə dinamikasi şəxsiyyətin özşüurunun artmasına gətirib çıxarır. İngilis dilində identity "özşüur, şəxsiyyətin özünü müəyyənləşdirməsi" sözünün təsiri ilə "eyniləşdirmə" sözünü buna misal götürmək olar. "İnsan" konseptinin inkişaf dinamikası müxtəlif dillərdə dil vahidlərinin semantikasına təsir etmiş, dil daşıyıcılarının konseptual dil xəritəsində dəyərlər və münasibətlərdə özünü bariz göstərir. Məqalənin məqsədi bu məsələni müxtəlif dillərdə nəzərdən keçirməkdir, təsviri metoddan istifadə edərək bu sahədə işə yəzanlar üçün vəsait rolunu oynaya bilər.

Konseptlərin xalqın dünyagörüşünü açan mövcudluğu kimi öyrənilməsi vacibdir. Müxtəlif mədəniyyətlərin daşıyıcılarının şüuruna mənsub olan konseptlərin qarşılaşdırılması isə onların universal səciyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Hər cür dünyagörüşünün fundamental anlayışlarından olan "insan" konsepti dünya haqqında fəlsəfi düşüncələrin mərkəzində olmaqla onun uzun sürən inkişafı gedişində işlənmişdir. Fəlsəfi dünyagörüşünü maraqlandıran çoxlu məsələləri öz ətrafında birləşdirən insan – dünya problemi təfəkkürün insana münasibəti ilə əlaqədar olaraq "insan" konsepti və onunla bağlı insan haqqında təlim ətrafında həmişə mübahisələrin gedişində təşəkkül tapmışdır. Buna görə də həmin təlimin əsasında duran "insan" konseptinin məzmununu açmaq, konseptlər içərisində onun inkişaf tarixinə nəzər salmaq lazımdır.

İnsan, onun təbiətini haqqındakı fikirlərə hələ fəlsəfəqədərki dünyagörüşündə – mifologiya və dini təsəvvürlərdə rast gəlinir. Qədim xalqların ilk dünyagörüşləri olan mifologiyada fəvqəltəbii, mifik insanların olduğuna inanırdılar.

Gerçəkliyin konseptuallaşması insanın dünya haqqında qəbul edilən məlumatın, gerçəklik predmetləri və hadisələrinin əqli konstruksiyasının qavramasıdır, bu da insanın şüurunda dünya haqqında müəyyən görüşlərinin təsbit edilmiş konseptlər halında yaranmasına gətirib çıxarır. Ərtəf aləmi, mühiti qavrayaraq insan ümumi anlayışları formalaşdırır və dünya haqqında biliklər sistemi dünyanın konseptuallaşmış xəritəsini təşkil edir.

Müasir linqvo-antropoloji tədqiqatlarda insanın dil təqdimatlarında "bütöv-hissə", "qiymətləndirmə", "stereotip" kimi semantik kateqoriyaları nəzərdən keçirilmişdir. Dildə belə səciyyəvi verilənlərin olması uyğun kateqorial semantik cəhətlər olan partitivlik, qiymətləndirmə, stereotipləşmə haqqında danışıma ehtiyac duyulur. Partitivlik "bütöv-hissə" kimi mücərəd oppozisiyada öz əksini tapan kateqorial semantik cəhət olaraq insanın dil əksi üçün səciyyəvidir. Onun əsasında bütövün hissəyə bölünməsi və hissələrin bütövə birləşməsi olan əqli proses durur. Qiymətləndirmə kateqorial semantik cəhət olaraq qiymətləndirmənin və onun yarımkateqoriyalarının (müsbət, mənfə, neytral) birləşdiyi semantik kateqoriyadır, onun əsasında əqli proses kimi obyektin maddi və mənavi dəyərlərinin müəyyənəlməsi durur. Stereotipləşmə semantik-funksional "stereotip" mənalı kateqorial semantik cəhətdir ki, onun əsasında, bir tərəfdən, obyekt haqqında sabit görüşlərinin yaranan əqli proses, digər tərəfdən, konkret obyektin ənənəvi sabit görüşlərə uyğunluğunu göstərən əqli prosesdir. Bu kateqorial semantik cəhətlər universaldır, lakin insanın dil təqdimində müxtəlif konkret təzahürə malikdir (7, 12).

Dünyagörüşünün mərkəzində obyekt deyil, insan dayanır. Dünyagörüşünün mənavı istiqamətlənməsi də bununla izah olunur. Ona görə ki, insan mənavı öz dünyagörüşünə əsaslanaraq yaranır, yəni insan öz dünyagörüşünü mənalı və mənasız etmək üçün hansısa dünyagörüşündən gələn qayda, norma və prinsiplərə əsaslanır. "İnsan ... dildə həm danışan şəxs kimi, həm də haqqında danışdığı dünyada mərkəzi fiqurdur" (2, 5). N.Q.Nikitinin fikrinə, "insan" konsepti dünyanın adi xəritəsində açar fiqurdur. Lüğətin ideografik sxemini bu superkonseptə əsaslanaraq qursaq, "o, əsasən, gerçəkliyin antroposentrik konseptual strukturlaşmasını təsbit olunur" (6, 71).

Superkonsepti verballaşdıran leksəma "güclü" semantik əlaqələrə malikdir. Bu əlaqələrin xarakteri konseptin parametrləri ilə müəyyənləşir. "İnsan" konseptinin əsas parametrləri onun dünyaya münasibəti ilə əlaqədardır. Bu münasibətlərin əsasları "yaşamaq", "işləmək", "malik olmaq", "hərəkət etmək" makrokonseptlərində öz əksini tapır. Makrokonseptlər də öz növbəsində bir və ya bir neçə əlaqəli parametrlərə superkonsept ilə bağlıdır. Beləliklə, "insan" superkonsepti ilə bağlı olan "yaşamaq" makrokonseptinin əsas parametrləri zaman və məkan parametrləridir.

İnsan universal konseptidir. Onun şərhli müxtəlif dillərdə müxtəlifdir, belə ki, hər dil üçün onun hansı əlamətlərlə verilən konseptosfer üçün müəyyənəldirici olması şərtidir. Azərbaycan dilində *insan* leksəmi, rus dilində *человек* leksəmi, ingilis dilində isə insanı müəyyənəldirən iki – *man* və *human* leksəmindən istifadə olunur. İngilis dilində "insan" konsepti iki əsas leksəmdən ibarətdir, onların hər biri digərindən mənasına görə fərqlənir. Əvvəllər *human* leksəmi şifahi nitq, ədəbiyyat, folklorlarda geniş istifadə olunurdu, o, bir növ, allahlara qarşı qarşıdurmada göstərilirdi. Müasir ingilis dilində isə *human* leksəmindən elmi mətnlərdə istifadə olunur, müəyyən mənada bioloji tip kimi nəzərdən keçirilir. Şifahi nitq və digər mətnlərdə *human* leksəmi *man* leksəmi ilə əvəz olunur.

"İnsan" konsepti mürəkkəb struktura malikdir. Ümumi komponentlərin məcmusunu konsept nüvəsi təşkil edir.

²⁷ AMEA Nəşriyyəti adına Dilçilik İnstitutu. Nəzəri dilçilik şöbəsinin baş elmi işçisi. Filologiya elmləri doktoru, dosent. rajabova.narmin@gmail.com

Digər komponentlər spesifik və səciyyəvi olaraq hər bir dil daşıyıcısında "insan" konseptinin yerini müəyyənləşdirir.

İngilis dilində "man" konsepti cəmiyyət tərəfindən oən verilən, gücün müəyyən səviyyəsinə, rəhbərliyinə, mütəəmmən müəyyən işi yerini veritərən şəxsiyyətin keyfiyyətlərinə malik subyekti obrazını özündə əks etdirir. Rus dilində bu konsept üçün "sosial yətiş", "daxili və xarici keyfiyyətlərin daşıyıcısı", "əqli və nitq fəaliyyətinin subyekti", "müəyyən peşə və ya işin nümayəndəsi" kimi komponentlər relevantdır (3, 33).

Gerçəkliyin dil konseptuallaşması xüsusiyyətlərinin tədqiqi insan, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi problemni irəli çəkir. "İnsan - Dil - Mədəniyyət" üçbucağının zirvəsi şübhəsiz ki, insandır; təbii olaraq dil və mədəniyyətin bütün mövcd olanları insan amilinin vacibliyini göstərir. Dildə insanın özünü və gerçəkliyi dərkə, mədəniyyətin bütün mövcd olanları insan amilinin vacibliyini göstərir. Dildə insan obrazı hər şeydir, insani özünü və ətraf aləmi qiymətləndirməsi proses və nəticələri öz əksini tapmışdır. Dildə insan obrazı hər şeydir, insani özünü və ətraf aləmi qiymətləndirməsi proses və nəticələri öz əksini tapmışdır. Dildə insan obrazı hər şeydir, insani özünü və ətraf aləmi qiymətləndirməsi proses və nəticələri öz əksini tapmışdır.

Linqvə-antropoloji tədqiqatlarda dil obraz-konsepti olan "insan" tam və bölünmüş kimi təsvir olunur, biraspektli (Y.N.Karaulov), ikiaspektli (N.V.Bulqina, A.D.Şmelev, Y.D.Stepanov), çoxaspektli (N.D.Arutyunova, Ş.Ballı, M.F.Jurinskaya, Q.A.Zolotova). Dildə insan amilinin rolu dil və nitqi formalaşdırən insanın subyekti ipostasiyalarla müəyyənləşir. Onlar arasında əqli, kommunikativ, milli-mədəni, səciyyəvi, aksioloji olanlar ipostasiyalarla müəyyənləşir. Onlar arasında əqli, kommunikativ, milli-mədəni, səciyyəvi, aksioloji olanlar ipostasiyalarla müəyyənləşir.

Onlar arasında əqli, kommunikativ, milli-mədəni, səciyyəvi, aksioloji olanlar ipostasiyalarla müəyyənləşir. Onlar arasında əqli, kommunikativ, milli-mədəni, səciyyəvi, aksioloji olanlar ipostasiyalarla müəyyənləşir. Onlar arasında əqli, kommunikativ, milli-mədəni, səciyyəvi, aksioloji olanlar ipostasiyalarla müəyyənləşir.

İnsan ləkəməni və onun müxtəlif qruplarda ingilis dilinə tərcüməsinə nəzər salaq.

Ağıllı insan - Homo sapiens; İnsan ağıllı varlıqdır - Man is a rational being; İbtidai insan - Primitive (pre-historic) man; İnsanın bioloji təbiəti - Man's (a human being's) biological features; İnsanın mənəvi aləmi - A person's spiritual world; Mən insanam, mənə insani heç nə yad deyil - I am human and I'm not devoid of any human features; İnsan tarixin yaradıcısıdır - Man is a history maker; İnsana inanmaq - Believe in human nature. İngilis dilində *man* sözü "homo sapiens" semantik nüvəsini saxlayır, bir çox hallarda *human being* mənasında, daha nadir halda isə *person* mənasında işlənir.

Human sözü C.Eyntonun "Sözün mənşəyi lüğəti" fransız dilində *humain* sözünə, bu da latın *humanus* sözünə gedib çıxır (10. 289). *Human being* ingilis vahidi ilk növbədə insanın mənəvi və bioloji xüsusiyyətlərinin məcmusudur. V. fon Humboldt yazırdı: "İnsan daxilində dərin, zərif, hər şeyi qavraya bilən elə bir şey yoxdur ki, o dilə keçməsin və dil vasitəsilə qavranılsın" (1. 54). İnsan dəyərlər sistemi "İş", "Sağlamlıq", "Dostluq", "Məhəbbət", "Ailə", "Bilik" kimi əsas konseptlərlə bağlıdır. Məhz bu səbəbdən "insan" konsepti fiziki, bioloji, əqli, psixi, etik, sosial, mənəvi, emosional olanların cəmi məcmusu, birliyi kimi qavranılır (T.B. Çarçeva, 206.).

İngilis və rus izahlı lüğətlərində (4: 11) məlum olur ki, rus dili üçün *человек* sözünün mənası əsasdır, ingilis dilində isə bu mənə "kişi" mənasına nisbətən az işləkdir. İmplitit olaraq *man* cəmasi rus sözündə də mövcuddur. İlkin baxışda bu iki vahidin semantik strukturları eynidir. Lakin kontekstlərin təhlili və onların tərcüməsi göstərir ki, kişi cinsi ingilis dilindəki vahiddə daha güclüdür. Rus dilində «человек» vahidində isə şəxsiyyət xüsusiyyəti daha çox reallaşır.

"İnsan" konsepti bu anlayışın konseptlaşma prosesinə təsir edən "insan və cəmiyyət", "insan və iş", "insan və təsərrüfat", "insan və sağlamlıq", "insan və gözəllik", "insan və ailə", "insan və ev", "insan və ictimai fəaliyyət" sair sahələrdə diqqətə nəzərdə keçiriləndə aydınlaşa bilər. "İnsan" konseptinin öyrənilməsinə son illərdə marağın artması bir sıra səbəblə şərtlənir. Bu, bir tərəfdən, insanın cəmiyyətdə yerinin, mövqeyinin nisbətən sürətdə dəyişməsi dil materialında öz əksini müxtəlif şəkillərdə tapması, nisbətən konservativ hesab oluna biləcək dil materialları ilə müasir baxışlar arasında fərqi artması və onların qavranılmasında daha böyük fərqi olması ilə bağlıdır.

İnsanın daxili səciyyəsi konseptinin birinci aspekti psixoloji səciyyədir. Psixologiyada xasiyyət dedikdə, əsasən, şəxsiyyətin fəaliyyətində və ünsiyyət prosesində formalaşan, təzahür edən və onun üçün tipik davranışı müəyyənləşdirən dayanıqlı fərqi xüsusiyyətlərin məcmusu nəzərdə tutulur. Nəzərdən keçirilən konseptual aspekti ifadə edən sözlər həm insanın xarakterinin xüsusiyyətlərini, həm də onun davranışını əks etdirən konseptual əlamətləri müəyyənləşdirir. Məşhur alman filosofu İ.Kant güman edir ki, bütün adamlara fundamental formalar xasdır. Kant bizim idrakımızda ümumi əhəmiyyətə malik olan və zəruri olan nəynsə mövcudluğunu aşkar bir fakt hesab edirdi. Kantın haqqında bəhs etdiyi formalar psixoloji təbiətə malik deyildir.

Rus mədəniyyətində "insan" anlayışı "человек" və "личность" sözləri ilə ifadə olunur. Bundan əlavə, "индивид" ləkəməndə də istifadə edilir. Mədəniyyət tarixində tam maddi və tam ruhi anlayışlar yoxdur. Hər bir əşya öz əşyavilik xüsusiyyəti ilə və digər əşyalara münasibəti və maddiliyi ilə səciyyəlidir. Məsələn: güldəndəki çiçək gül çələnginin bir hissəsi, başğada bitən çiçək bitki, yaxaya sancılmış çiçək bəzək əşyasıdır. Bu baxımdan "insan" anlayışı sayızsız-hesabsız parametrlərlə ölçülür. "İnsan" konsepti əməli olaraq kişi haqqında görüşlərlə eyniləşdirilir. E.S.Kubryakova qeyd edir: "İnsanda fiziki, mənəvi və sosial birləşir, şəxsiyyət - insanın mənəvi və sosial cəhətlərinin məcmusudur" (5, 53).

İnsan bioloji varlıq olaraq anadan olur, yaşayır və ölür. İnsanın həyatı yemək kimi əsas tələbatının ödənilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Aclıq, xəstəlik, onun müalicə olunmaması, ölüm hər bir canlıda özünüqoruma instinkti ilə bağlıdır. İnsan əsas tələbatlarını ödədikdən sonra insanın şəxsiyyətinin çiçəkləndiyi sosial qrupla tələbatı yaranır. İnsanlar

arasında münasibətlər yaranır, insanda müəyyən davranış modeli yaranır, bu da etika və mədəniyyət mövqeyindən qiymətləndirilir, bu normalar pozulanda insan qınamaya məruz qalır. Hər bir insan sosiumdə qəbul olunmağı istəyir. Ətraf "özünkə-yad" prinsip üzrə aparılır, yəni insanın material və ya intellektual planda müqayisədə uğurları ilə bağlıdır. Ətraf əldə etdikdən sonra insan özünü təkmilləşdirməyə vaxt ayırır və özünüifadə ehtiyacındadır (8, 6).

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, ictimai varlıq olan insanın cəmiyyətdə ehtiyacı var və onun qanunlarına tabedir. İnsanın davranışını nizamlayan, idarə edən sosial təşkilatlar mövcuddur. Həyatın belə alqoritmi demək olar ki, bütün dövrlərdə müəyyən dərəcədə özünü göstərmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М., 1984. 57 с.
2. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М: КомКнига. 2007. С.168-187
3. Кассидона А.В. Концепт «человек» в русском и английском языках//Язык, личность, действительность: взгляд молодых исследователей: материалы III Всероссийск. науч.-практ. конф. молодых ученых (с международ. участием), г. Киров, 3-4 апреля 2012 г. - Киров: Изд-во ВятГУ, 2012. - С. 33-35
4. Комплексный словарь русского языка / Под ред. А.Н. Тихонова. М., 2005. Ожегов С.И., Шведлова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. - 4-е изд., доп. М., 2004. 944 с.
5. Кубрякова Е.С. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. М., Наука, 1991, 240 с.
6. Иллариона Т.Г. К вопросу о классификационной схеме фразеологического идиогрифического словаря. ВЯ. 1995, № 2, с.71-75.
7. Никитина Л.Б. Образ-концепт «Homo sapiens» в русской языковой картине мира как объект антропоцентрической семантики. автореф. докт. дисс. Омск, 2006, 41 с.
8. Солдатыкина Т.А. Базовые концепты английского и французского паронимического фонда. Современные проблемы науки и образования. - 2013. - № 6.; URL: https://science-education.ru/article/view?id=10970
9. Сычева Т.В. Вербализация концепта «человек» фразеологическими единицами как компонентом - названием вещества в русском языке. Альманах современной науки и образования, № 9 (64) 2012, 205-209.
10. Aalto J. Dictionary of Word Origins. New York, 1991.
11. Oxford English Dictionary. 2nd ed. / Ed. by J. Simpson, E. Weiner. Oxford, 1986.

Аçar sözlər: konsept, dünyəgörüşı, dünya problemi, təfəkkür, mədəniyyət

Ключевые слова: концепт, мировоззрение, мировая проблема, мышление, культура

Keywords: concept, worldview, world problem, thinking, culture

Manifestation of the «human» concept in different languages

Summary

A concept is a mental process, that is, it is a process that takes place directly in the mind and cannot be evaluated until it manifests itself. The study of the manifestations of a particular concept allows us to clarify both the concept itself and the set of meanings it carries. It is impossible to work with the products of the intellect and thinking until they manifest themselves in a concrete materialized form. In this case, we can not perceive them as they are.

The human concept has features in different contexts. The increase of such signs, as "personality features" and "social being", is explained by changes in the cultural-conceptual picture of the world of language speakers. The dynamics of culture in the last decade leads to an increase in self-awareness. An example of this is the word "identification" in English under the influence of the word "identity, self-determination". The dynamics of the development of the concept of "human" has influenced the semantics of language units in different languages, which is evident in the values and relationships in the conceptual language map of language carriers. The purpose of this article is to look at this issue in different languages, using the descriptive method can serve as a tool for professionals in this field.

Проявление понятия «человек» на разных языках

Резюме

Концепт - это умственный процесс, то есть это процесс, который происходит непосредственно в уме и не может быть оценен, пока он не проявит себя. Изучение проявлений того или иного концепта позволяет уточнить как само понятие, так и набор значений, которые оно несет. Невозможно работать с продуктами интеллекта и мышления, пока они не проявят себя в конкретной материализованной форме. В этом случае мы не можем воспринимать их такими, какие они есть.

Понятие «человек» имеет особенности в разных контекстах. Увеличение таких знаков, как «черты личности» и «социальное бытие», объясняется изменением культурно-концептуальной картины мира носителей языка. Динамика культуры в последнее десятилетие приводит к росту самосознания. Примером этого является слово «идентификация» в английском языке под влиянием слова «идентичность, самоопределение». Динамика развития концепта «человек» повлияла на семантику языковых единиц в разных языках, что проявляется в ценностях и отношениях в концептуальной языковой карте языковых носителей. Цель этой статьи - рассмотреть этот вопрос на разных языках, использование описательного метода может послужить инструментом для профессионалов в этой области.

Rəyçii: dos. S.Abbasova